

İNGİLİS DİLİNDƏ SAMİT FONEMLƏRİN PAYLANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səbinə Poladova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: poladova_sabina@mail.ru

Xülasə. Təbii dil funksional sistem kimi davamlı hərəkət və təkamüllə xarakterizə olunur. Dildə invariantlığı qoruyarkən, daxili və xarici linqvistik faktorların yaratdığı xüsusi dəyişikliklər davamlı olaraq baş verir. Məhz bu baxımdan, müasir dilçilikdə dilin fəaliyyətinin, inkişafının və dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində baş verən modifikasiyaların öyrənilməsində linqvistik variativlik mühüm yer tutur. Dilin vahidlərinin və vasitələrinin variasiyasını öyrənməyə maraqlı durmadan artır, bu da onunla bağlıdır ki, dil hadisəsinin hərtərəfli tədqiqi dilin inkişafı və fəaliyyət prinsiplərini və qanunauyğunluqlarını anlamağa imkan verir. Məqalənin məqsədi ingilis dilində danışanların nitqində kipləşən-partlayışlı samit fonemlərin variasiya xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və sistemləşdirməkdir.

Açar sözlər: Samit fonemlər, variativlik, kar, cingilti samitlər, fonemlərin paylanması.

DISTRIBUTIVE CHARACTERISTICS OF CONSONANT PHONEMES IN THE ENGLISH LANGUAGE

Sabina Poladova

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. Natural language as a functional system is characterized by continuous movement and evolution. In the language, while maintaining invariance, special changes caused by internal and external linguistic factors occur continuously. It is from this point of view that in modern linguistics, linguistic variability occupies an important place in the study of language activity, development and modifications that occur at the different levels of the language system. Interest in studying the variation of language units and devices is constantly growing, which is due to the fact that a comprehensive study of the linguistic phenomenon allows us to understand the principles and regularities of language development and functioning. The purpose of the article is to identify and systematize the variation characteristics of occlusion-plosive consonant phonemes in the speech of English speakers.

Keywords: Consonant phonemes, variability, voiceless and voiced consonants, distribution of phonemes.

ДИСТРИБУТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Сабина Поладова

Азербайджанский Университет Языков, Баку, Азербайджан

Резюме. Естественный язык как функциональная система характеризуется непрерывным движением и эволюцией. В языке беспрерывно происходят изменения частностей, обусловленные внутри- и внешнеязыковыми факторами, при сохранении инвариантного. Поэтому в современной лингвистике языковой вариативности отводится центральное место при исследовании функционирования, развития языка и модификаций, беспрерывно происходящих в нем на разных уровнях языковой системы. Интерес к изучению вариации языковых единиц и средств постоянно растет, что связано с тем, что комплексное изучение языкового явления позволяет понять принципы и закономерности развития и функционирования языка. Цель статьи - выявить и систематизировать вариативные характеристики смычно-взрывных согласных фонем в речи носителей английского языка.

Ключевые слова: Согласные фонемы, вариативность, глухих и звонких согласных, дистрибуция фонем.

İngilis dilinin samit altsistemində struktur münasibətlərin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edərək fonemlərin icrasında paylanma və mövqe məhdudiyətləri, eləcə də hecaların formalaşmasında rolu ilə bağlı məsələlərin nəzərə alınması vacibdir. Fonemlərin paylanması və onların uyğunluğunun öyrənilməsi səs vahidlərinin uyğunluq qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə, həmçinin hər hansı bir dilin fonoloji sistemində heca və sözlərin konkret və abstrakt modellərini qurmağa imkan verir.

F.Y. Veysəllinin fikrincə, fonemlərin distributiv təhlili *“fonoloji vahidlərin fəaliyyət qaydalarını və fonemlərin variasiya həddini müəyyən etməyə imkan verir və bu sonuncu ilə sıx bağlıdır”* [1, s.419].

Dil vahidlərinin şifahi nitqdə birləşmə qabiliyyəti bilavasitə fonetik mövqe və ya mühit adlanan müəyyən linqvistik şəraitdə baş verir. Amerika diskriptiv dilçiliyinin nümayəndəsi Q. Qlison paylanmanı *“paradigmatik aspekti özündə birləşdirməyən reallaşdırılmış xətti sıra”* kimi şərh etmişdir [5, s.145].

Fonemlərin allofonlarının paylanmasının təhlilində aparıcı meyar sistem daxilində fonoloji cəhətdən müvafiq yükü müəyyən edən diferensial (müvafiq) xüsusiyyətlərin və bir qayda olaraq xarakterinə görə aktual olmayan və tətbiq səviyyəsində özünü göstərən inteqralların müəyyənləşdirilməsidir. Bir neçə belə xüsusiyyət mövcuddur ki, bu xüsusiyyətlərin bütün məcmusunu nəzərdən keçirmək, fonoloji cəhətdən ən əhəmiyyətli (sistem yaradan) olanları vurğulamaq, başqa sözlə, onların iyerarxiyasını qurmaq lazımdır.

Fonemlərin paylanması dedikdə, ilk növbədə, verilmiş fonemin baş verə biləcəyi bütün mühitlərin məcmusu, yəni onun yeri, sırası və digər fonemlərlə uyğunluğu başa düşülür. Dil vahidlərinin distributiv təhlili də fonoloji tipologiyanın qurulmasında mühüm amillərdən biridir, çünki hər bir dildə, sintaqmatikada fonem birləşməsinin özünəməxsus dildaxili qanunauyğunluqları vardır. Bununla birlikdə, dillərin fonem birləşmələrində bir-biri ilə fərqlənməsi, ayrı-ayrı dillərin fonemik birləşmələrində ortaq xüsusiyyətlərin olmadığını ifadə etməməlidir.

Dilin kombinator qaydalarının həm hecanın quruluşuna, həm də heca tərkibinin təbiətinə təsiri faktı bizə ilkin əhəmiyyət kəsb edən fakt kimi görünür. R.K. Potapova görə, *“dildə samitlərin tezliyi nə qədər çox olarsa, onun “heca çəkisi” də bir o qədər çox olur. Alman dili üçün heca çəkisi 2,6 fonem, ingilis dili üçün 2,7-dir”* [6, s.33].

Hər bir dildə fonemlərin özünəməxsus paylanması mövcuddur ki, bu da adətən, onların bir-biri ilə birləşməsinin mümkünlüyünü bildirir, çünki bir dildə hər bir fonem həmin dildə başqa fonemlə birləşmək qabiliyyətinə malik deyil və bu, sözün strukturunda, eləcə də müxtəlif dillərin ümumi fonetik-fonoloji strukturunda fərqliliklərə səbəb olur.

İngilis fonoloji sistemlərinin tipoloji xüsusiyyətlərindən biri hecada və sözdə son mövqedə səslənən samit fonemlərin neytrallaşdırılmasının olmaması hesab edilməlidir. Növbəti səciyyəvi cəhət ingilis dilində sözün mütləq sonunda /ŋ/ foneminin, sözün əvvəlində isə /h/ foneminin heç vaxt sonda tətbiq olunmasının məqbul olmasıdır. İngilis dilində kipləşən-partlayışlı cingiltili samitlərdən ənənəvi olaraq morfemlərin (sözlərin) mütləq sonunda istifadə

edilmir, çünki bu fonetik vəziyyətdə onlar müntəzəm olaraq kipləşən-partlayışlı kar samitlərlərin korrelyasiyası ilə əvəzlənirlər.

İngilislər (Britaniya variantında danışanlar) kipləşən-partlayışlı cingiltili /b/, /d/, /g/ samit fonemlərini tam karlaşdırmırlar. İngilis dilinin amerikan variantında danışanlar isə kar samitləri cingiltili samitlər kimi tələffüz etməzlər, çünki bunun tez-tez sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olduğunu başa düşürlər. Amma amerikalıların nitqində kar samitlər /p/, /t/, /k/ çox vaxt cingiltili /b/, /d/, /g/ kimi tələffüz olunur. C. Uelsin fikrincə, “əgər /p/, /t/, /k/ kar samitləri vurğulu hecadan sonra iki sait arasında gələrsə, bu o zaman baş verə bilər. Məsələn, *better* /'bedər/ və s. [4, s.489].

Başqa sözlə, ingilis dilində kar samitlərin intervokal fonetik vəziyyətdə səslənməsi (sonorizasiyası) yalnız fonetik mühitdən asılıdır. Samit səsinin ekskursiya və rekursiya mərhələlərinin başlanğıcda və sonunda yerləşən iki sait foneminin təsiri ilə samit cingiltili səs kimi tələffüz edilir.

Müasir ingilis dilində, hecanın bir hissəsi olaraq fonemlərin paylanması mütləq fonemlərin növbələşməsi ilə əlaqəli bir sıra məhdudiyyətlər mövcuddur. Belə ki, məsələn, Britaniyanın orfoepiya normasına görə, /ŋ/ samit fonemi heç vaxt hecanın və sözün başlanğıcında işlənmir, burun samitləri isə, bir qayda olaraq, kipləşən-partlayışlı samitlərlə birləşmir.

İngilis dilində /h/, /j/, /w/ samit fonemlərinə hecanın sonunda, dilin fəal iştirakı ilə yaranan /t/, /d/, /θ/ fonemlərinə isə hecanın əvvəlində rast gəlinilmir.

Paylanma məhdudiyyətlərini nəzərdən keçirərkən nitqdə /h/, /w/, /j/, /r/, /z/, /ŋ/ fonemlərinin istifadəsinə diqqət yetirmək lazımdır. /h/, /w/, /j/, /r/ fonemlərinin özəlliyi isə onların yalnız sözün və ya hecanın əvvəlində işlənməsidir. İngilis samitləri isə /z/, /ŋ/ sözün strukturunda yalnız orta və ya son mövqələrdə işlənilir. /m/ və /n/ burun sonor səsləri ilə fonetik cəhətdən bir qrupdan ibarət olan /ŋ/ samiti yalnız hecanın sonunda gəldiyi üçün sistemdə bir qədər xüsusi yer tutur.

Kar /p/, /t/, /k/ və cingiltili /b/, /d/, /g/ ingilis samitləri üçün “mümkün” ilkin birləşmələrin siyahısı: /pl/, /pj/, /pl/, /br/, /bj/, /bl/, /tw/, /tr/, /tj/, /dw/, /dr/, /dj/, /kw/, /kl/, /kr/, /kj/, /gw/, /gr/, /gl/ [2].

İngilis dilində həm kar, həm də cingiltili kipləşən-partlayışlı samitlər sonor samitlərlə uyğunluq baxımından fərqlənir. Kar samitlər /p/, /t/, /k/ və cingiltili samitlər /b/, /d/, /g/ eyni sonorlarla birləşir. Məsələn: /pr/, /pl/, /tr/, /tl/, /tw/, /br/, /bl/, /dr/, /dw/, /kl/, /kr/, /kn/, /gl/, /gr/, /gn/. «press», «prime», «prude», «plait», «play», «plot», «titled», «trill», «tribute», «treble», «truly», «twin», «twig», «twist», «blitz», «blind», «bloe», «brier», «broad», «broken», «dream», «drink», «drive», «kneel», «knife», «knock», «kremlin», «greet», «grey», «graph», «glade», «glare», «gnat», «gnaw».

/p/, /t/, /k/ və /b/, /d/, /g/ ingilis samit fonemlərinin ilkin və son, yəni son mövqeyi aşağıdakı fonotaktik mənzərəni təqdim edir:

- «bead» [bird], «bit» [bit], «bite»[bait] kimi sözlərdə /d/, /t/ kipləşən-partlayışlı, dilönü apikaldir;
- «back» [bask], «bark» [ba:k] kimi sözlərdə /g/, /k/ kipləşən-partlayışlı, dilarxası, velyardır;
- «chide» [ʃaid] kimi sözlərdə /d/ kipləşən-partlayışlı, dilönü, apikal, alveolardır (yuvaq samitləridir);
- «chalk» [ʃɔ:k], «cheek» [ʃi:k] kimi sözlərdə /k/ kipləşən-partlayışlı, dilarxası, velyardır;
- «tug» [tʌg], «talk» [tɔ:k], «dark» [da:k] kimi sözlərdə /g/, /k/ kipləşən-partlayışlı, dilarxası, velyardır;
- «deep» [di:p], «top» [top] kimi sözlərdə /p/ kipləşən-partlayışlı, qoşa dodaqdir;
- «dot» [dot] sözündə /t/ kipləşən-partlayışlı, dilarxası, apikal, velyardır;
- «fat» [fæt], «food» [fu:d], «fight» [fait] kimi sözlərdə /d/, /t/, kipləşən-partlayışlı, dilarxası, apikal, velyardır;
- «folk» [fouk] kimi sözlərdə /k/ kipləşən-partlayışlı, dilarxası, apikaldir və s. [3].

Nümunələrdən göründüyü kimi, ingilis dilində kipləşən-partlayışlı /t/ və /d/ samitləri bütün sait fonemlərdən sonra işlənir. Eyni zamanda, ingilis dilində kipləşən-partlayışlı samitlər davamlı nitqdə səs tellərinin iştirakı olmadan həyata keçirilə bilər ki, bu da ingilis dilinin fonoloji sistemində gərginlik/yumşaqlıq əsasında oppozisiyanın mövcudluğundan danışmağa imkan verir. Kipləşən-partlayışlı samitlərin kəmiyyət xüsusiyyətlərinə əsasən, deyə bilərik ki, bu səslərin mütləq müddəti onların paylanmasından asılıdır.

Nəticə. Variativlik mütləq olaraq dil fenomeni deyil. Bütövlükdə dilin və onun ayrı-ayrı səviyyəli vahidlərinin dəyişkənliyinə dilin həm sistemli, həm də struktur xüsusiyyətləri, dildaxili qaydalar və qanunauyğunluqlar, eləcə də həm sosial status, cinsə, etnik mənsubiyyətə, yaşayış yerinə, həm də xüsusi mədəni və tarixi şərtlərə görə ekstralingvistik amillər təsir göstərir. Bu əsasda dil vahidlərinin səviyyə xassələrini və forma və məzmun baxımından variasiya diapazonunu bütünlüklə qabaqcadan müəyyən edən ekstralingvistik və dildaxili amilləri ayırmaq lazımdır. Samit fonemlərin variyasiyası, konkret kombinatorial-mövqe kontekstlərində spontan nitqdə fonemləri təmsil edən əhəmiyyətli bir dil hadisəsidir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. (2009), Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı: Mütərcim, 640.
2. Veysəlli F.Y. (2006), Dilçilik ensiklopediyası, I cild. Bakı: Mütərcim, 516.
3. Veysəlli F.Y. (2008), Dilçilik ensiklopediyası, II cild. Bakı: Mütərcim, 528.
4. Wells, J.C. (1982), Accents of English. Cambridge University Press, 668.
5. Глисон, Г. (2000), Введение в дескриптивную лингвистику. Москва: ЛКИ, 494.
6. Потапова Р.К. (1986), Слоговая фонетика германских языков. Москва: Высшая школа, 144.